

YAZMA

Elle yazılarak ortaya konan her çeşit kitap, risâle, murakka', mektup, levha ve belgelerin ortak adı.

İlk yazma eserin nerede, ne zaman ve kimin tarafından meydana getirildiği kesin olarak bilinmemekle beraber bunun alfabenin icadı kadar eski olması gerekir. İslâm dünyasında "yazma, el yazması, mahtût" (genellikle çoğul şekli "mahtûtât"), "dest-nüvis, hatt-ı destî" gibi kelime ve terkiplerle belirtilen yazma eser Batı dillerinde Latince "manuscript" (çoğulunun kısaltması MSS) kelimesiyle ifade edilir. İslâm medeniyetinde ilim, fikir ve sanat faaliyetleri Kur'an merkezli olarak teşekkül etmiş, zamanla bu faaliyetler süratle gelişip geniş bir alana yayılmıştır. Kur'an'ın nüzûlü ile başlayan en önemli iş ilâhî kelâmın hatasız ve noksansız kayda geçirilmesi idi. Resûlullah'ın nezaretinde yürütülen bu iş vahiy kâtipleri tarafından gerçekleştiriliyordu. Onun vefatının ardından Hz. Ebû Bekir'in hilâfesinde âyetlerin yazılı olduğu farklı malzemeler iki kapak arasına alınıp birleştirilmiş, Hz. Osman'ın halifeliği zamanında bütün Kur'an parşömen (rak) üzerine yazılarak "mushaf" haline getirilmiştir. İslâmiyet'in kısa zamanda geniş bir coğrafyaya yayılması Kur'an'a duyulan ihtiyacı da arttırmıştı. Ancak parşömen çok pahalı ve elde edilmesi zor bir malzeme olduğundan Kur'an nüshaları yeterince çoğaltılamıyor ve her gün sayıları artan müslümanların ihtiyacına cevap verilemiyor. Bu durum II. (VIII.) yüzyılın ortalarına kadar devam etmiş, 133 (751) yılında vuku bulan Talas Savaşı'nda ele geçirilen Çinli esirlerden öğrenilen kâğıt imali tekniği İslâm dünyasına da girmiş, bu olay İslâm medeniyeti tarihinde bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Kâğıt imali İslâm dünyasına hızla yayılmış, büyük ticaret ve kültür merkezlerinde kâğıt imalâthaneleri kurulmuştur. Daha önce yalnızca özel kişilerin kütüphanelerine girebilen kitaplara kâğıt kullanımının yaygınlaşmasıyla halk kitleleri de kavuşmuştur. Kâğıt kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte başta Kur'an-ı Kerim olmak üzere ihtiyaç duyulan eserler hızla çoğaltılmaya başlanmıştır. Bir taraftan sürekli genişleyen İslâm coğrafyası, diğer taraftan her gün sayıları artan müslümanlar, İslâmiyet'in esaslarını ve incelemelerini izah eden eserlerin telifini zorunlu hale getiriyordu. Bu sebeple büyük kültür merkezlerinde kitap yazma veya is-

tinsah etme faaliyetine ağırlık verilmiştir. Özellikle II. (VIII.) yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kur'an'ın hatasız intikalini sağlamak ve muhtevasını anlatmak üzere birçok yeni ilim ortaya çıkmış, bunlarla ilgili bilgilerin geniş kitlelere ulaştırılması zureti doğmuştur. Ayrıca Beytülhikme ve Dârülhikme gibi bilimsel ve kültürel faaliyetlerde bulunan kurumların tesisi, kadim dillerde yazılmış bazı önemli eserlerin Arapça'ya tercüme edilmesi kitaba ve kitap yazmak için gerekli malzemeye duyulan ihtiyacı daha da arttırmıştır. Bütün İslâm coğrafyasında açılan medreselerin yanında kütüphanelerin kurulması da kitabın yaygınlaşmasını sağlamış, kitap, belge vb. ni yazan, bunun için gerekli malzemeyi sağlayan kırtâsiler, kâtipler, verrâklar, nessâhlar, hattatlar ve müstensihler ortaya çıkmıştır. İslâm öncesinden başlayarak Müslümanlığın ilk dönemlerinde önemli belgeler ve kayıtlar papirüs (kırtas) üzerine yazılırdı. Kırtas kelimesinin anlamı daha sonraki dönemlerde kitap yazmak için gerekli olan bütün malzemeyi ifade edecek şekilde genişlemiştir. Abbâsiler devrinde bu malzemeyi sağlayan meslek erbabının sayısı çoğalınca bunlara Bağdat'ta Derbül-karâtis denen bir çarşı tahsis edilmiş, IV. (X.) yüzyıldan sonra kırtâsiler sadece kırtasiye malzemeleri satan bir zümre haline gelmiştir.

Kâtip. Kâtipler, Resûlullah'ın sağlığında vahiy kaydetmenin yanında onun mektuplarıyla diğer resmî belgeleri de yazıyorlardı. Bu durum dört halife zamanında ve Emevîler'in başlangıç döneminde farklılaşarak çeşitlenerek devam etmiş, Abbâsî hilâfesinde kâtipler sadece devlet bürokrasisini temsil etmeye başlamıştır. Bu dönemde kitâbet diplomatik demektir. Halife ile hükümdarların güvenini kazanarak temayüz eden kimselere "el-kâtib" deniyordu ki Türk devlet teşkilâtındaki bunun karşılığı "has hâcib" idi (bk. KÂTİP).

Verrâk ve Muharrir. Verrâklar kitap istinsahı yanında kâğıtları ve diğer yazı malzemelerini sağlıyor, verrâk "kitap satıcısı" mânasına da kullanılıyordu. II. (VIII.) yüzyılın ortalarından itibaren kâğıdın kolay elde edilebilmesi ve kitaplara duyulan ihtiyaç verrâklık mesleğini cazip hale getirmiştir. Kültür seviyesi yüksek olan bu zümre mensupları medreselerde öğrenim görenlerin kitap ihtiyacını da karşılıyordu. Bağdat gibi büyük merkezlerde bunlara "sûku'l-verrâkin" adıyla özel çarşılar tahsis edilmişti. Verrâklar içinde üslûp sahibi olanlara ve büyük itina ile bilhassa mushaf yazanlara "el-muharrir" adı veriliyordu. Bu

unvanla ilk defa Kutbe (Kutbetü'l-muharrir) meşhur olmuştur (ö. 154/771). Verrâklar "verrâki" denen yazı türünü geliştirmişlerdir. Bu yazı türü sonraki dönemlerde "muhakkak" ve "hattu'l-İrâki" ismiyle de anılmıştır.

Nessâh ve Hattat. Kesin olmamakla beraber kitap kopya ederek geçimini sağlayan kimselere nessâh deniliyordu. Özellikle Osmanlılar'da bununla aynı kökten gelen "müstensih" kelimesi literatüre girmiştir. Hattat kelimesinin İslâm'ın ilk dört beş yüzyılı içinde kullanılmadığı tahmin edilmektedir. Bunun yerine "el-muharrir" tercih edilmiştir. Hattat sıfatıyla anılan ilk sanatkar ise Yâkût el-Musta'sımî'dir (ö. 698/1299) (bk. HATTAT).

İslâmî Yazmalar ve Özellikleri. İslâm dünyasında kitap haline getirilen ilk metin Kur'an-ı Kerim'dir, bu sebeple yazmalar arasında en müstesna mevki Kur'an'a aittir. Yazma eserlerin her nüshası aynı kişi tarafından istinsah edilse bile müstakil bir hüviyet taşır. İstinsahın zamanı, malzemesi, yeri ve müstensihî değişikçe nüshalar arasındaki farklar da değişir. Dolayısıyla yazma eserlerin doğruluğu ve değeri değişiklik gösterir. Her yazma eserin bazı şekil ve muhteva özellikleri vardır. Yazmaların kabından başlayarak bu özellikleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. **Cilt.** Ciltler gerek yapılış tarzı ve tekniği, gerekse taşıdığı tezyini unsurlar -orijinal olmak şartıyla- istinsah tarihleri bilinmeyen yazmaların dönemlerini, bazan da yazıldıkları bölgeyi tayinde yardımcı olur. Yazmaların tarihini belirlemede bilhassa "şemse"ler önemlidir. Güneşe (şems) benzediğinden bu adı aldığı düşünülürse de şemsenin bir başka anlamı "kolye, گردانlık"tır. Bir kolyede çeşitli büyüklükte unsurlar dizilmişse ortalarındaki en büyük parçaya şemse denir. Tesbit edilebilen eski şemse yuvarlak biçimdedir. Daha sonra bu şemselerin çemberleri etrafında gelişen ilâve unsurlar altta ve üstte uzatılarak kabın boyuna uygun bir şekil verilmiş, böylece beyzî şemseler ortaya çıkmıştır. İşaret edilmesi gereken bir başka husus beyzî şemselerin mutlaka salbekli oluşudur. Arap ülkelerinde hendesî tezyinat uzun zaman devam etmiştir. İran'da yapılan ciltlerde motifler sık ve çok girifttir, ayrıca hayvan ve çiçek motiflerine de sıkça rastlanır. Türkler'de ise daha sade motiflerle süslenmiş ciltler görülür.

2. **Yaprak.** Eski yazma eserlerde yapraklar forma halinde tertip edilir ve her forma 10 varaktan (20 sayfa) meydana ge-

YAZMA

İrdi. Kullanılacak kâğıt önce âharlanıp müh-relenir, ardından forma hazırlanır ve dikilmeden mistar çekilmek suretiyle satır çiz-gileri belirlenir, yazısı yazılır, gerek duyulursa yazılı kısmın etrafına cetvel çekilebilir. Minyatür, resim, şekil vb. varsa daha sonra ayrı bir sanatkâr eliyle ilâve edilir ve nihayet dikilip ciltlenirdi. Bu sırada eserin asıl yazılı kısmını teşkil eden yapraklarla cilt kapağı arasına başta ve son-da bir veya birkaç boş yaprak yerleştirilirdi. Genellikle formların kâğıdından farklı ve biraz daha kalın olan bu yapraklara “vikaye varağı” denir. Vikaye yaprakları numaralanmaz, daha sonra çeşitli notlar ve kayıtlar için kullanılır. Nihayet formlar numaralanırdı. Varaklara numara konması büyük ihtimalle X. (XVI.) yüzyıldan sonra ortaya çıkmıştır. Bunun yerini eski yazmalarda forma numarası alırdı. Her formanın 1^a sayfasının sol üst köşesine yazı ile forma numarası yazılırdı. Çok eski bir geleniğin işareti olan bu tarz numaralama önceleri Arapça sıra sayılarıyla (el-ewel ... el-hâmis gibi) tesbit edilirken daha sonra işaret edilen yere rakamla ve ardından ebced tertibiyle forma numarası konmuş-tur. Bu usul X. (XVI.) yüzyıla kadar devam etmiştir. Formada yer alan varakların dizilişi için belli bir usul ve düzen yoktu. Ancak “müşir, çoban, reddâde, rakabe” vb. adlarla anılan kelimelerle varakların sırası tesbit edilebilirdi (bk. REDDÂDE). Muh-temelen VI. (XII.) yüzyılda başlayıp VIII. (XIV.) yüzyıldan sonra düzenli biçimde kul-lanılan reddâde kayıtları, formların diki-minden önce herhangi bir sebeple deği-şen düzenini sağlamada yardımcı olurdu. Çok kullanılmaktan dolayı yıpranması ve bazı varaklardaki reddâdelerin kaybolması durumunda benzer eserlere bakılarak me-tin tamamlanabilir. Batı ülkelerinde yap-rağın a sayfası için Latince “r: recto”, b say-fası için “v: verso” işaretleri kullanılır.

3. Kâğıt. Yazma eserlerin hüviyetini tes-bitte kâğıdın ayrı bir yeri vardır. VIII. (XIV.) yüzyılın başlarına kadar İslâm dünyasında filigransız Şark kâğıdı kullanılmıştır. Dolayısıyla bu dönemden önceki yazmaların kâğıtları birtakım özellikler taşır. Bunlar kalın-ince, âharlı-âharsız, kolay kırılabilir oluşu vb. özelliklerdir. Genellikle eski ta-rihli yazmaların kâğıdı kalındır; ince kâğıt-lı yazmalar ise buna göre daha yakın ta-rihlidir. İyi kalitede imal edilmemiş bazı kâğıtlar kolayca kırılabilir. Daha çok bitki-sel maddelerin kaynatılması sonucu elde edilen renklerle boyanan kâğıdın üzerine mürekkebin yayılmasını önleyen, kalemin akıcılığını sağlayan ve hataların düzeltil-

mesine imkân veren âhar sürülür. Âhar aynı zamanda kâğıdın uzun ömürlü olma-sını sağlar. V. (XI.) yüzyıldan önceki yazma-larda âharın varlığı tesbit edilememiştir. Kâğıdın rengi de yazmanın yaşını tayinde faydalı olabilir. En çok kullanılan renkler bej, krem (kirli sarı), beyaz, saman sarısı, fildişi, nohudidir. Ayrıca açık yeşil, açık ma-vi, pembe ve sarı renkli kâğıtlar da kul-lanılmıştır. Eski yazmaların kâğıtları daha çok bej rengindedir; fildişi renkli kâğıtlar IX. (XV.), diğer renklerdeki kâğıtlar ise X. (XVI.) yüzyıldan sonra ortaya çıkmıştır. Yaz-maların kâğıdı, bazan eserin bir dönem-den önce yazılmış veya istinsah edilmiş olamayacağını gösterir. Kalın olan eski kâ-ğıtlar genellikle az âharlıdır. Âharlı kâğıt-lar parlaklığını zamanla kaybeder. Bundan dolayı kâğıtların tarihini tesbitte işe yara-yacak en önemli unsur filigranlı olup ol-mamalarıdır. Bir yazma eğer kâğıdı filig-ranlı ise 681 (1282) yılından önce yazılmış olamaz, çünkü filigranlı kâğıt Avrupa’da ilk defa bu tarihte imal edilmiştir. Değişik tarihlerde ve farklı yerlerde basılan filig-ranların özellikleri de farklıdır (C. M. Bri-quiet, *Les filigranes, dictionnaire historique des marques du papier des leur apparition vers 1282-1600* adlı eserinde [I-IV, Leib-zig 1923] muhtelif Avrupa ülkelerinde 220 arşivde tarama yaparak 16.000’den fazla filigranı tesbit ve tayin etmiştir). Araştır-malarda kâğıtla ilgili bu tür özellikler yan-dında yazmadaki rutubet lekesi, ayrıca gü-ve yeniği vb. hususlar da belirtilmelidir.

Yazma Eserlerin Muhteva Özellikleri.
1. Müellif. Yazmaların 1^a sayfasına her ne kadar “unvan sayfası” denirse de burada kayıtlı isimlere ve notlara fazla güven-melidir. İslâmî yazmaların metni forma-nın 1^b sayfasından besleme, hamdele ve salvele ile başlar; “faslû’l-hitâb” denen “emmâ ba’d” ve “ba’d” gibi ibarelerin ar-dından mukaddime gelir. Mukaddimedede müellif ele aldığı konuyu ana hatlarıyla ta-nıtır, bu arada kendi adını, bazan da mu-fassal künyesini verir. Ayrıca daha önce yazılmış aynı veya yakın konudaki eserleri ve müelliflerini anar. Bazan bunların bir listesini kaydeder. Bu kısma “sebeb-i te’lîf” denir. Sebeb-i te’lîfin herhangi bir yerinde müellif telif kaydını da yazar ve tarih ko-yar. Nâdiren de olsa mukaddimedede ese-rin temize çekilme (tebyîz) tarihi de belir-tilir; bu kayıt hâtimedede de bulunabilir. Mu-kaddimedede bazan eserin içeriğinin ana baş-lıkları verilir. Manzum eserlerde ise şair “sebeb-i nazm” başlığı altında maksadını açıklar.

2. Şerh. Şerhler bazan bir eserin çok sağlam metnini ihtiva edebilir. Hatta şerh-ler arasında eserin mevcut yazmaların-dan daha eski yazmalar bulunabilir. Ayır-ca şerhlerde kelimelerin bozulma ihtimali çok daha azdır. Bir yazma eser daha ön-ce kaleme alınmış bir eserin şerhi, hâşiy-yesi, hâşiyesinin hâşiyesi, ta’likâti, ta’likâ-tının ta’likâti da olabilir. Yazmanın hüvi-yeti tesbit edilirken bunlar dikkate alın-malıdır. Birtakım şerhler bazan bir eserin birden fazla nüshasına dayanılarak yapı-lır. Meselâ Bosnalı Südfî Çelebi, *Şerh-i Dî-vân-ı Hâtîz*’da on bir farklı yazma nüshadan istifade ettiğini yazar (II, 179). Gü-nümüze intikal eden bazı yazma eserle-rin tercümelerini ve mütercimlerini bir ara-da mütalaa etmek gerekir (Mütercim Âsım vb. ilim adamları gibi). Tercümelere de ge-rektiğinde faydalanılabilir. Zira bir eserin çok eski bir tercümesi mütercimin elin-de eski tarihli bir nüshanın bulunduğunu gösterir. Yine de çevirilere fazla güven-memelidir. Öte yandan şerh, hâşiyeye, ta’li-kât ve mütercem yazmalar bazı durumlarda asıl eserdeki birtakım şüphe ve te-reddütleri giderecek mahiyette olabilir. Eski eserlerdeki iktibaslar hem çok önem-li hem çok faydalıdır. Zira eski müellifler eserlerini daha çok muhtelif kaynaklar-dan derledikleri parçalardan oluştururlar-dı. Titiz müellifler iktibas ettikleri parça-ların kime ait olduğunu ve hangi eserden alındığını kaydeder. Yazma eserlerin tanı-tımı sırasında belirtilmesi gereken önem-li bir husus da eserin müstakil veya bir mecmua içinde bulunup bulunmadığıdır. Yazma mecmuanın ihtiva ettiği farklı ki-tap veya risâlelere mutlaka işaret edilme-li ve her eserin başlayıp bittiği varak nu-maraları verilmelidir.

3. Ebat. Kâğıdın uzun kenarı ile kısa ke-narının boyutları milimetrik olarak tesbit edilir, buna metnin işgal ettiği alanın bo-yutları da eklenir: 320 × 180 (230 × 150) mm. gibi. Birtakım yazma mecmualarda ve cönklerde iç boyut farklılık arzedebilir. Bu durumda parantez içinde “muhtelif” kelimesi yazılır. Bunun yanında tavsif edi-len yazma eserin kaç varaktan ibaret ol-duğu, metnin hangi varaklar arasında yer aldığı da belirtilmelidir. **4. Cetvel.** Yazma eserin her sayfasında metni içine alan çer-çeveye denir. Bu çerçeve bazan tek, ba-zan çift, bazan da birkaç çizgiden mey-dana gelebilir. Cetvelin rengi, kaç çizgiden ibaret olduğu ve çizgilerdeki farklı renk-ler kaydedilmelidir. Çok özenle yapılmış cetveller, arası altın yaldızla doldurulmuş olanlar, müzehhep ve enli cetveller de mev-

cuttur. Bu özellikler tavsifte ortaya konmalıdır. Çünkü bazı yazmalarda olağan üstü güzellikte yaldızlı cetveller bulunabilir. Bir kısım yazmalarda ayarı düşük altınla çekilen cetveller oksitlenmeye uğradığından cetvel içerisindeki metin kısmının zamanla yapraktan ayrılmasına sebebiyet verebilir. Dikkatsiz cetvelkeşler cetveli yazılara çok yakın çektiklerinde elif gibi harfler cetvel altında kalarak istinsah hatalarına yol açabilir. 5. Sütun. Mensur eserlerde sütunu belirlemek kolaydır; ancak manzum eserlerde beyit genişliği bir sütun olarak kabul edilir. Bazan hâşiyede aynı manzum metin yahut farklı bir manzum eser bir veya birden çok sütun şeklinde yazılmış olabilir. Özellikle Firdevsî'nin *Şâhnâme*'si, Mevlânâ'nın *Meşnevî*'si gibi çok uzun manzum metinler büyük hattatlar tarafından birkaç sütun halinde yazılmıştır. Sütunları belli eden çizgiler de cetvel gibi bir ya da birden fazla ve tezhipli olabilir. 6. Satır. Satır adedi eski yazmalarda genellikle tektir. Çok eski tarihli yazmalarda ise satır sayısının tek veya çift olması gibi bir tercih gözetilmemiştir. Nitekim günümüze ulaşan en eski mushaf nüshalarında satır sayısı çifttir. Satır sayısını tesbit ederken tam ve başlıksız sayfalar dikkate alınmalıdır. Ayrıca müellif hattıyla bugüne kadar gelen yazmaların her sayfasında aynı sayıda satır bulunmayabilir.

7. Mürekkep. Yazmaların tavsifinde mürekkebin özel bir yeri vardır. Şark yazmalarında umumiyetle siyah mürekkep kullanılmıştır. Siyah mürekkeple yazılan yazılar zamanla kahverenginin muhtelif tonlarına dönüşebilir. Bir yazmanın yazıldığı mürekkebin rengini kaybetmesi ya zaman içinde solması ya kimyevî tesirler yahut yazmanın kâğıdının cinsine veya mürekkebin kalitesine bağlıdır. Mürekkep kaliteli de olsa çok eski yazmalarda renk biraz solmuştur, bu da yazmanın eskiliğine işaret eder. Bu değişimde kâğıdın kalitesi yanında âharının da rolü vardır. Ancak mürekkebinin rengi değişmiş her yazmanın eski olduğu da söylenemez. Nitekim Mağrib ülkelerinde mürekkeplerin kalitesizliği yüzünden son iki üç asra ait yazmalar tarih taşıyorsa yanlıcı olabilir. Zaman içinde veya mürekkebin cinsinden dolayı yazı bazan yaprağın ötekî yüzüne yahut karşı sayfaya geçebilir. Kâğıdın ince ve âharsız oluşunun sebebiyet verdiği bu olaya oksitlenme denir. Rutubet de oksitlenmeye yol açabilir. Esasen yazmaların en büyük düşmanı nem ve rutubettir. Tarih taşımayan eski yazmalarda oksitlenme ve

rutubet konusu mutlaka belirtilmelidir. Siyah mürekkeple birlikte kullanılan en eski mürekkep kırmızı mürekkeptir. Yeşil veya mavi mürekkeple yazılmış bir yazma VIII. (XIV.) yüzyıldan sonrasına aittir. Tezhipli yazmalarda ve yakın devirde istinsah edilmiş metinlerin başlıklarında beyaz mürekkep de (üstübeç) kullanılmıştır.

8. Yazı. Yazma eserlerin dikkat edilmesi gereken en önemli unsuru yazının cinsidir. İstinsah tarihi olmayan yazmaların yazıldıkları dönem ve coğrafi bölge hat cinsiyetle tayin edilebilir. Zira bazı yazı türleri belli bölgelere hasır, Anadolu Selçuklu neshi ve İran ta'likî gibi. Günümüzde şekli ve mahiyeti tam bilinmeyen birtakım yazı türlerinin de İslâm dünyasında kullanıldığına dair bilgiler mevcuttur. Bunun bir örneği Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme*'sinde zikredilen "mukarmat" (مقرمط) adlı yazıdır. Ayrıca ilk dönemlerde mevcut olmayıp sonradan ortaya çıkan yazı türleri de vardır; meselâ ta'lik VII. (XIII.) yüzyıl civarında ortaya çıkmıştır. Türkler'in el yazısı diye bilinen rik'a daha ziyade maliye ve muhasebe kayıtlarında kullanılan siyâkatin gelişmiş biçimidir. IX. (XV.) yüzyılın sonları ile X. (XVI.) yüzyıla ait bazı yazmalarda görülen ve adı bilinmeyen bir yazı türü de vardır. Bu arada birtakım yazmalarda hiçbir yazı türüne girmeyen şahsa ait yazılar da görülmektedir. Bu yazı örneklerine daha çok Doğu İslâm dünyasında yetişmiş müelliflerin eserlerinde rastlanmaktadır. Son dönemlerde yetişen bazı büyük hattatlar, başta mushaf olmak üzere önemli ve dinî hüviyet taşıyan eserlerde aynı sayfada birkaç yazı türünü birlikte kullanmışlardır. Yazma eserlerin başlıklarını, bölüm veya fasıllarını belirten ibareler genellikle farklı bir yazı türü yahut farklı renkte mürekkeple ve daha iri harflerle yazılmıştır.

9. İmlâ. Yazmalarda imlâ hususiyetlerine, yazının harekeli olup olmadığına ve ne ölçüde hareke kullanıldığına dikkat edilmelidir. Harekenin sonradan konulmuş olması mürekkebinden anlaşılır. Ayrıca Arap alfabesindeki harflerin yazılış şekilleri de özellikle vurgulanmalıdır. Meselâ ilk dönem İslâmî yazmalarda kâf (ك) harfi ile lâm (ل) harfi birbirine benzer şekilde yazılırdı. Kâf harfinin keşidesi bu dönemlerde henüz konulmadığından "lâm"dan ayrılması için biraz eğik yazılırdı. "Lâm"ın dik tarafı ise şakulî olurdu. Ayrıca gerek Farsça gerekse Türkçe yazmalarda bazı imlâ unsurları mevcuttur. Bunların en önemlilerinden biri, VII. (XIII.) yüzyıldan önce yazılmış Farsça yazmalarda dâl (د) harfinin

üzerine nokta konmasıdır (ذ). Bu imlâ kurallı Osmanlı coğrafyasına da intikal etmiş ve X. (XVI.) yüzyılın sonuna kadar Türkçe eserlerde de kullanılmıştır. Bazı müstensih ve kâtipler birtakım Arapça kelimelerde de bu imlâyı uygulamıştır, "hıdmet" (خدمت) yerine "hizmet" (خدمت) gibi. Yine Türkçe ve Farsça bazı yazma eserlerde "p" harfini belirtmek üzere "b" (ب) harfinin üzerine üç nokta (ث), nazal "n" ile kâf-i Fârisî'yi göstermek için de kâf (ك) harfinin üzerine üç nokta (ث), ta'lik yazıda şîn (ش) harfinden ayırmak için sîn (س) harfinin altına üç nokta (پی) konurdu. Manzum eserlerde vezin zaruretiinden dolayı bir kısım harfler (elif, vâv, yâ) yazılmazdı. "چون" yerine "چن" gibi. Bazı Türkçe ve Farsça yazma eserlerde vâv-ı ma'dûle ihmal edilirdi. Meselâ "sofra" anlamındaki "hâ'n" (خوان) kelimesinin "hükümdar" anlamındaki "hân" (خان) veya "kan" anlamındaki "hûn" (خون) imlâsıyla yazılması gibi. "Ki" (که) bağlacı eski tarihten itibaren gösterilmiştir; bu durum Türkçe yazmalarda da görülür. Yine Farsça manzum eserlerde vezin sebebiyle bazı kelimelerin ortasındaki veya sonundaki harf düşürülürdü: "çûn" (چون) > "çün" (چن) > "çü" (چو) gibi.

Türkçe'nin Arap harfleriyle yazılış muhtelif safhalardan geçtiği için dil özellikleri ve imlâ hususiyetleri Türkçe yazmaların tarihini tesbitte yardımcı olabilir. Erken döneme ait Türkçe yazmaların bir özelliği ünlülerin harfle değil hareke ile gösterilmesidir. Ayrıca Türkçe bir kelime vezinden dolayı farklı yerlerde farklı imlâlarla yazılıyordu. Bunun örnekleri Ahmedî'nin (ö. 815/1413) divanında (Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 1082) ve aynı dönemde kaleme alınmış diğer Türkçe yazma eserlerde görülmektedir. Meselâ "sana" kelimesi bazan "سانا", bazan "سانه", bazan "سانا" bazan da "سانه" şeklinde yazılırdı. Buna benzer kelimelerin imlâsında da değişikliklere rastlanmaktadır. Sonraki dönemlerde hareke ile belirlenen ünlülerin yerini bilhassa kelime sonlarında ünsüzler almıştır. Bu sayede tarihi bilinmeyen Türkçe bir yazmanın yaşını yaklaşık olarak tesbit etmek mümkündür. Türkçe manzum eserlerde elif harfinin yer aldığı hecelerin kapalı heceye tekabül etmesi durumunda bu harfin üzerine med işareti konulurdu, "ایرماغل" (ayırmağıl) gibi. Yine manzum eserlerde kapalı heceye tekabül eden kısa hecelerde uzun vokalleri gösteren elif, vâv, yâ yazılırdı: "نادر" (nedür) gibi. Yazmalarda metnin içinde veya

YAZMA

derkenarda yer alan birtakım ibare, işaret ve semboller de yazmaları değerlendirilmeye yarayan ipuçları verir. Bunlardan en çok görüleni takdim-tehir işaretidir. Genelde takdim için dâl (د) veya mîm (م), tehir için hâ (ح) kullanılırdı. Başka takdim-tehir işaretleri de mevcuttu. Bazı mensur eserlerde rastlanan "ayn" (ع) harfi bir mısraın örnek verildiğine işaret eder. Yazma eserlerde eserin tamamlandığını belirtmek için tek mîm (م) veya üçgen şeklinde istiflenmiş üç mîm (م م م) yazılırdı. Bir ilim dalıyla ilgili yazmalarda o ilme ait birtakım ibare, işaret ve sembolere rastlanabilir.

10. Tezhip. Daha çok yazmaların ilk sayfasıyla ana bölümlerinin başlıklarında yer alır. Bütün sayfaları olağan üstü güzellikte tezhipli yazmalar da vardır. Mushaf tezhipte de en müstesna mevkii işgal eder. Ardından hadis kitapları, mesneviler, dinî ve lâdinî yazmalar gelir. Bu yazmalar arasında eserin hattatıyla müzehhibi aynı kişi olan eserler de görülür. Meselâ şair Ahmedî'nin bazı eserlerini ihtiva eden 835 (1432) tarihli mecmua ile (Konya Mevlânâ Müzesi Ktp., nr. 2540) şairin 840 (1437) tarihli divanının (Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 1082) hattatı ve müzehhibi Ahmed Aksarâyi'dir. Büyük sanatkâr Kara Memî'nin kaleminden çıkan *Divân-ı Muhibbî* de istisnâî güzellikte tezhip unsurları taşımaktadır. Bu son eserin biri Nuruosmaniye (nr. 3873), diğeri İstanbul Üniversitesi (TY, nr. 5467) kütüphanelerinde mevcut iki nüshasının her sayfası farklı rûmî ve hatâyî motiflerle süslenmiştir. Tezhip, yazmanın sanat değeri bakımından önemini artırır. Ayrıca tezhibin tarihini, muhtelif devir ve bölgelerde kazandığı üslûp farklarını bilenler tarihi bulunmayan yazmaların yaşını bu yolla tayin edebilirler. IX. (XV.) yüzyıldan önceki yazmalarda aşırı tezhip yer almaz. Araplar, Türk ve İranlılar kadar tezhibe rağbet etmemiştir. Osmanlılar'da IX. (XV.) yüzyılın sonuna kadar sade, fakat son derece gelişmiş bir zevkin ürünü olan serlevhalara ve süslü zahriye sayfalarına rastlanır. Bilhassa Fâtih Sultan Mehmed'in kütüphanesi için yazılan eserler bu bakımdan ayrı bir değer taşır. Aynı yüzyıldaki tezhipli unvan ve serlevhalar dikdörtgen şeklindedir, sonraları ise değişik şekiller kazanmıştır (bk. SERLEVHA). XV. yüzyıl tezhiplerinde çokça mavi renk, az miktarda kiremit kırmızısı ve yaldızın çeşitli renk ve tonları kullanılmıştır. Özellikle XI. (XVII.) yüzyıldan sonra tezhipte bir gerileme görülür. Bazı yazmalar minyatür bakımından zengindir. Sa-

natkân bilinen minyatürler tarihsiz yazmaların tarihlendirilmesinde faydalı olabilir.

11. Ferâğ Kaydı. Buna "ketebe kaydı" da denir. Bu kayıt eserin metni dışında müstensih tarafından ilâve edilmiştir, bu sebeple "istinsah kaydı" adıyla da bilinir. Zira her ikisi de yazılışın tamamlandığını belirten müstensihin yazdığı kısımdır. Bu kayıtlar yazmaların yaşını tayinde en güvenilirdir. Ancak bazı durumlarda bu kayıtlardan da şüphe etmek gerekir. Çünkü birtakım müstensihler istinsaha esas aldıkları yazmanın ferâğ kaydını yazdıktan sonra kendi adlarını zikretmeyebilir. Böylece sonradan yazılan eser aslından daha eski tarihlere aitmiş gibi görünebilir. Bunu genelde meşhur âlim, verâk ve kâtipler yapardı. Ferâğ kaydı nâdir yazmanın 1^a yüzünde de bulunabilir. Bunların yanında kıraat, semâ, mütalaa gibi kayıtların yazı türü de çoğu zaman esas metnin yazısından farklıdır. Bu da esas metne ilâvelerin yapılmasını önler. Ketebe kaydını belirten "ketebehû" yerine "nemekahû, harrerehû, rakamehû, sevvedehû, meşşekahû, nesezahû, satarehû, kalledehû" gibi ibareler de kullanılmıştır (ayrıca bk. FERÂĞ KAYDI).

12. Mukabele Kaydı. İlk defa Kur'an istinsahı ile başlayan ve günümüzde "durak" (vakfe gülü) adı verilen küçük bir daire âyet, cümle veya paragrafın sonuna konur. Bu gelenek bütün İslâm dünyasında dinî ve lâdinî eserlerde asırlarca devam etmiştir. Küçük daireler koyarak istinsahı bitiren müstensih daha sonra istinsah ettiği nüshayı (en-nüşatü'l-menküle) istinsahına esas olan nüsha ile (el-menkül minhâ) karşılaştırdığında (mukabele / muâraza) o küçük daireye gelince içine bir nokta koyardı. Kur'an-ı Kerim'in mukabelesinde bu hususa çok dikkat edilirdi. Bazan da müstensih, önemli bir eseri istinsah edip "el-menkül minhâ" ile mukabelesini küçük dairelerin içine nokta koyarak tamamladıktan sonra menkul nüshayı bir başka nüsha ile karşılaştırdı. Bu ikinci mukabelede mukabeleyi yapan kişi, nüshalar arasında bir fark yoksa kendi nüshasındaki tek noktalı küçük dairenin yanına küçük bir daire daha çizerek ortasına bir nokta koyar veya önceki dairenin içine ikinci bir nokta ilâve ederdi. Bu işaretleri ihtiva eden yazmalar iki farklı nüsha ile mukabele görmüş demektir. Birinci tarz yazmalara sık rastlanmakla birlikte nâdir görülen ikinci tarzın güzel bir örneği *İslâm Kültür Mirasında Hat San'atı* isimli eserde mevcuttur (8 numaralı yazı

örneği). Küçük dairelerin içindeki noktaların herhangi bir yerde son bulması yazmanın buradan önceki kısımlarının mukabele edildiğini gösterir. Mukabele kayıtları, genellikle esas metnin tamamlanmasından sonra ve farklı bir yazı türü ile konursa da istinsah edilen nüshanın farklı yerlerinde de bulunabilir.

Bir yazmada "صح" (sahha / sah = düzeltil-di) işaretiyle verilen ve metnin istinsahına esas olan nüshanın diğer bir yazma ile mukabelesi esnasında hâşiyeye eklenen, çoğu zaman müstensih tarafından atlanmış ibareleri gösterir. Bu tür ibareler "ittifâku'l-bidâyeteyn" ve "ittifâku'n-nihâyeteyn" şeklinde ikiye ayrılır. Müstensih istinsah sırasında belli bir yere geldikten ve buraya kadar olan ibareyi yazdıktan sonra tekrar esas nüshaya döner. Eğer bıraktığı yerden birkaç satır sonra aynı kelimelerle başlayan bir ibare varsa oradan yazmaya devam edebilir. Böylece tekrarlanan kelime, ibare veya mısra arasındaki kısım atlanmış olur. Buna "ittifâku'l-bidâyeteyn" denir. Bazan da aynı kelime veya ibarelerle biten cümlelerin arası atlanabilir; buna da "ittifâku'n-nihâyeteyn" adı verilir. Manzum eserlerde aynı kelimeyle başlayan ve birbirini takip eden iki beyitten biri atlanabilir. Bazan da aynı kelime veya kelimelerle başlayan iki beyitten bir beyit ortaya çıkar; bir beytin ilk mısraı daha sonra aynı kelimeyle başlayan diğer beytin ikinci mısraıyla tamamlanır. Mukabele esnasında bu eksik mısralar satırın karşısından sayfanın üst tarafına doğru yazılır ve altına "sah" işareti konur. Mukabelede diğer bir şekli, istinsah edilen nüshanın eserin "el-menkül minhâ"dan başka nüshalarıyla karşılaştırılmasıdır. Mukabelede tesbit edilen farklılıklar sayfaların hâşiyesine kaydedilir. Bunların daha önce belirtilen tashihlerle karşılaşmaması için altına "sah" işaretinden başka birtakım işaretler ve kısaltmalar yazılır. Bu tarzda mukabele görmüş, çeşitli işaretler taşıyan iki yazmadan biri Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlı (Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 1062) Sibeveyhi'nin 1144 (1731) tarihli *el-Kitâb* adlı eserinin nüshası, diğeri Konya Yûsuf Ağa Kütüphanesi'nde bulunan (nr. 5547) *Meşnevî* nüshasıdır. Mukabele kayıtları istinsah tarihi bilinmeyen yazmaların yaşının tesbitinde önemli rol oynar. Mukabeleyle ilgili konular ve kullanılan işaretler hadis usulü araştırmalarından din dışı eserlere geçmiştir.

13. Kıraat ve Semâ Kaydı. İlk dönemlerde hadis ve hadis usulünde kullanılan bu tür kayıtlar daha sonra diğer ilimler-

de de kullanılmıştır. Gerek kıraat gerekse semâ kaydı yazma eserlerde sadece tarih tesbiti bakımından değil metnin sıhhati yönünden de önemlidir. Umumiyetle tarih taşıyan her iki kaydın yazmadaki yeri istinsah kayıtlarına yakındır. Bu kayıtlar vasiyetiyle bazı âlimlerin el yazıları da belirlenebilir. Büyük dilci Mevhub b. Ahmed el-Cevâlikî'nin bu tür kayıtlarını pek çok yazma eserde görmek mümkündür (bk. KIRAAT ve SEMÂ KAYDI). **14. Mütalaa ve Tashih Kaydı.** Yazmaların genellikle baş taraftaki boş sayfalardan birine eseri okuyan kişinin koyduğu kayıtlardır. Bazı durumlarda bu kişi konunun uzmanıdır ve gördüğü eksikleri ya da yanlışları düzeltir. Böylece eseri okuyan uzman kişinin mütalaa ve tashihleri metnin doğruluğu için bir belge niteliği kazanır (*İslâm Kültür Mirasında Hat San'atı*, s. 20, dipnot 64/f, s. 25, dipnot 110). Bu kayıtlar ekseriya tarih taşır. **15. Rivayet Kaydı.** Eserin mukaddimesinden önce esas metinle beraber yer alan ve ender görülen bu kayıttaki icâzet ve kıraat yoluyla müelliften itibaren eseri rivayet eden kişiler sırayla yazılır. Rivayet kaydı yazmanın tarihinin tesbitine yardımcı olmaz; ancak rivayet zincirinin son halkasında adı geçen kişi müstensih ise bu hususa bir katkıda bulunabilir. Yazmanın şeceresinin tesbitinde kayıtlardan yararlandığı gibi bunlar metnin sıhhati açısından da önem taşır. **16. Temellük-Tesâhüb ve Vakıf Kayıtları.** Yazma veya basma eserlerin herhangi bir yerinde kime ait olduğunu belirten kayıtlar bazan kitap kadar eski olabilir. Kitapların başkasına intikalini önlemeye yönelik bu kayıtlar kitap sahiplerinin kimliğini, sosyal durumunu ve mesleğini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bir kitabın şahsî mülkiyetten çıkarılıp herkesin faydalanması için bir kaydın konulması istinsah tarihi taşımayan yazmaların tarihlendirilmesinde bir fikir verebilir. Vakfedilen eserin 1^a yüzünde yer alan vakıf kaydı diğer sayfalara da yazılmış olabilir (bk. TEMELLÜK ve TESÂHÜB KAYDI). **17. Fevâid Kaydı.** Yazma eserlerin başında ve sonunda yer alan boş sayfalara eserin sahibi veya okuyucu tarafından yazılan notlar ve ibarelerdir. Bu kayıtlar eser sahibinin şahsî ve ailesiyle ilgili olabileceği gibi ilaç ve yemek tarifleri gibi bilgiler de içerebilir. Bu kayıtlar arasında doğum, ölüm, tayin ve azille ilgili olanlarına da rastlanabilir (bk. FEVÂİD KAYDI). **18. Müstensih.** Yazma eserlerde en büyük sorumluluk müstensihe aittir; çünkü yazmalarda yer alan birtakım düzeltmeler,

bozmalar, atlamalar ve eklemeler ona aittir. Metinlerde bu değişikliklere yol açan sebepler şöylece sıralanabilir: **a)** Bilgisizlik. Bilgisizlikten kaynaklanan hataların başında yanlış okuma gelir. Bilgi yetersizliği yanında dikkatsiz müstensihler bilmedikleri ve anlamadıkları kelime ve ibareleri bildikleriyle değiştirirler; dolayısıyla yazmalarda az bilinen kelimelerin yerini daha çok bilinenleri alır. **b)** Müstensih iyi bilmediği bir dilde yazılmış metni kopyalarken harfleri atlar; özellikle Arapça kelimelerde birbirine yakın noktaların yerlerini değiştirir veya iki farklı harfteki noktayı tek bir harfin üzerine koyar. **c)** Dalgınlık. Bunun en sık görülen şekli mukabele kaydında açıklanmıştır. **d)** Kitap ve bilhassa divan istinsahı ile geçimini sağlayan bazı hattat şairler (Cevrî İbrâhim Çelebi gibi) istinsah sırasında beğenmedikleri kelime veya ibareleri kendi zevklerine göre değiştirirler. **e)** Müstensih istinsah ettiği nüshada mânalarını bilmediği kelimelerin noktalarını ihmal eder. **f)** Yine ihmalkâr müstensihler karşılaştırma külfetine katlanmayıp istinsaha esas olan yazmadaki mukabele tashihlerini göz önüne almazlar. Böylece bir önceki nüshada düzeltilen yanlışlar aynen devam eder. Bazan da yazmanın hâşiyesinde veya satır aralarında bulunan not ve açıklamaları metne sokarlar. **g)** Müellifler içinde bazı harflerin noktalarını ihmal edenler bulunabilir. Bu durumda müellif hattından başlamak üzere müstensihler kelimeyi yanlış noktalar ve bu yanlış sürüp gider. **h)** Bir yazmanın konusunu iyi anlamayan müstensih bazı harflerin yerini değiştirir. Önemli yanlışlıklara sebebiyet veren bu tür değişiklikleri anlamak güçtür. Öte yandan eski dönemlerde yazma eserler haşereden korunmak için servi sandıklarında muhafaza edilir, bazı yazmaların 1^a sayfasında yine aynı amaçla "yâ kebîkeç" gibi tılsımlı kelimeler yer alırdı (bk. KEBİKEÇ). **19. Baş ve Son.** Yazmaların başındaki "faslû'l-hitâb"dan sonra bir açıklamanın yer alması yazmaların hüviyetinin tesbiti bakımından önemlidir. Çünkü bunlar aynı adı taşıyan pek çok eserin (tezkiiretüş-şuarâ, tabâkatüş-şuarâ, maktel, mevlid ve *el-Hidâye*, *el-Kâmil* adlı eserler gibi) gerçek yazarını belirlemede yardımcı olur. Eserin sonundan bir parçanın nakledilmesi durumunda dikkat etmek gerekir. Zira bir yazmanın son cümleleri asıl eserin sonundaki cümleler olmayabilir. Müstensihler çoğu zaman müellife ait sözlerin ardından dua şeklinde bazı ilâvelerde bulunabilir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (trc. B. Dodge), New York-London 1970, s. 94, 97, 126, 255, 320, 402, 407, 425, 723, 855; Südi Bosnevî, *Şerh-i Dîvân-ı Hâfiz*, İstanbul 1289/1872, II, 179; Mahmud Bedreddin Yazır, *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli* (haz. Uğur Derman), Ankara 1972, I, 154-155; *İslâm Kültür Mirasında Hat San'atı* (haz. M. Uğur Derman), İstanbul 1992; J. M. Bloom, *Paper Before Print*, New Haven-London 2001, s. 27-28, 32-38, 42-45, 47-69; B. Moritz, "Arabistan [Yazı, Arap Yazısı]", *İA*, I, 498-512; Dihhudâ, *Luğatnâme* (Muîn), XII, 18040-18049 (maddenin yazımında Nihad M. Çetin'in usul dersi notlarından ve Günay Kut'un tavsiyelerinden de yararlanmıştı).

 ORHAN BİLGİN

YE'ÇÜC ve ME'ÇÜC

(يأجوج ومأجوج)

Zülkarneyn
döneminde ortaya çıkan ve kıyametin
kopmasına yakın dönemde
zuhur ederek yeryüzünde
bozgunculuk yapacak olan topluluk.

Ye'cüc ve Me'cüc kelimelerinin kökeni hakkında dilciler farklı görüşler ileri sürmüştür. Râgıb el-İsfahânî ile İbn Manzûr'a göre bu iki kelime Arapça'dır (*el-Müfredât*, "ecc" md.; *Lisânü'l-'Arab*, "ecc" md.; *Kâmus Tercümesi*, I, 697-698). Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî, Beyzâvî ve Ebû'l-Bekâ el-Kefevî gibi âlimlere göre ise Arapça'ya başka dillerden geçmiştir (*el-Keşşâf*, II, 498; *Mefâtihu'l-gayb*, XXI, 170; *el-Külliyât*, s. 3). Birinci görüşü savunanlar söz konusu kelimelerin "ateş alevlenip durulmak; su tuzlu ve acı olmak; düşmana saldırmak, hızlı koşmak" anlamlarındaki "ecc", "ak kor haline gelmiş ateş, parlak nesne" mânasına gelen "evc" yahut "yayılmak, etrafa dağılmak" anlamındaki "ycc" ve "mcc" köklerinden türediğini, ayrıca "hızlı hareket eden, etrafa yayılan; ateş gibi yakıp yok eden kimse veya topluluk" mânalarında mecazen kullanıldığını belirtirler. Ye'cüc ve Me'cüc'ün Arapça'ya başka dillerden girdiğini kabul edenler söz konusu dillerin İbrânce, Âsurice, Ârâmice, Yunanca veya Türkçe olabileceğini ileri sürerler. İbrânce'den geçtiğini iddia edenler Ahd-i Atîk'teki Gog ve Magog'a atıfta bulunurlar. Ahd-i Atîk'e göre Magog, Nûh'un oğlu Yâfes'in yedi çocuğundan biri (Tekvîn, 10/2) veya bu nesilden gelenlerin yaşadığı ülkenin adı (Hezekiel, 38/2), Gog ise Meşek ve Tubal'ın kralı ya da Magog ülkesinin halkıdır (Hezekiel, 38/1-3; 39/1-2). Ahd-i Atîk'te Gog yahudilere musallat olan, onların mallarını yağmalayan, çocuklarını öldüren bir topluluk